

СВІДЧЕННЯ ПРО НАЙДАВНІШІ АСТРОНОМІЧНІ ЗНАННЯ НА ЗАХОДІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Львів 79026, вул. Козельницька, 4

Представлено археологічні свідчення про спостереження за небесними світилами у середовищі населення Середнього і Верхнього Придністров'я наприкінці II – в I тисячолітті до Р. Хр.

Ключові слова: Михалківські скарби, Урич, петрогліфи, період раннього заліза, астрономія

Пророк Мойсей (Книга Буття 1:14) та давньогрецький філософ Платон (Timaеus, 38с) погоджувалися з тим, що «...Бог помістив світила на небесному зводі в якості визначників часу». Тому, час жертвоприношень, які здійснювали за звичаями предків «...в роках повинні були бути узгоджені з Сонцем, а в днях і місяцях – з Місяцем», про що свідчить Гемін (Elem.astro., 8).¹

Вже не одне десятиліття дослідники різних країн вивчають археологічні культури початку періоду раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Абсолютна більшість праць на цю тематику присвячена майже винятково принципам виокремлення основних ознак кожної з цих культур, типології речей, особливостям поховального обряду, проблемам хронології і періодизації. Але, майже неопрацьованою до сьогодення дня залишається проблема т.зв. календарно-астрономічного характеру, тобто місцевих пам'яток, які пов'язані з спостереженнями за небесними світилами, вимірами часу та різними способами фіксації цих спостережень.

Числова закономірність лунарного характеру на золотих зооморфних платівках та т.зв. діадемі з Михалківських «скарбів»

Однією з найбільш промовистих пам'яток такого плану на західноукраїнських землях є здавна відомі золоті Михалківські «скарби» кін. IX-VIII ст. до нар. Хр., які були знайдені різними особами в кілька прийомів в останній чверті XIX ст. поблизу с. Михалків біля Борщева на Тернопільщині.² На зв'язок частини предметів із цих золотих Михалківських коштовностей з релігійними культами того часу, зокрема – солярними і лунарними, вперше виразно вказав проф. І. Свешніков пишучи, що «...особливу групу символів і речей з Михалкова слід розглядати як пов'язану з культом сонця і води...».³ Нещодавно наша колега зі Словенії (учениця відомого німецького проф. Б.Гензеля) пішла далі і висловила припущення, що на Михалківських зооморфних пластинах представлена числова закономірність пов'язана зі змінами фаз Місяця,⁴ а ширше – із лунарною символікою ($3 \times 7 = 21$), календарем і ритуальними обрядами, що не могло залишитись непоміченим.⁵

Рис. 1. Золота фібула у вигляді вовка (знахідка 1878 р.), с.Михалків Борщівського району Тернопільської області.

Рис. 2. Золоті пластини у вигляді вовка (1) і собаки (2) із заціпками на звороті, с.Михалків Борщівського району Тернопільської області.

Спершу розглянемо числові закономірності в «орнаментатії» зооморфних Михалківських пластин. Із великої колись колекції винятково вартісних старожитностей з того місця, на сьогоднішній день уціліли найбільш імпозантні вироби. По-перше, це велика пластина у вигляді чатуючого вовка з широко роззявленою пащею і довгим висолопленим язиком, тіло якого вкрите 14 трилистими розетками, 7 чотирилистими розетками і 4 великими медальйонами з чотирилистою розеткою у центрі й трьома качиними голівками, зверненими в ліву сторону (проти руху Сонця) у вигляді тетраскела, тобто «символа вічного обертання» (Рис. 1). Цікаво, що такі самі чотирипелюсткові розетки, які є в центрах згаданих, можливо, солярних медальйонів, цілком зумисне згруповані на пащі звіра (6 таких розеток) і остання – сьома на згині задньої лапи «великого михалківського вовка». Решта його тіла – загрівок, верх і низ

живота, хвіст і згин передньої лапи вкриті такого ж розміру, але – трипелюстковими розетками. По-друге, ще дві, але менші за розмірами пластини, які зображають вовків і теж – з широко роззявленими пащами, також на тілі «прикрашені» майже аналогічними за формою розетками-символами і медальйонами. Але ці, менші за розмірами «михалківські вовки», і зображень на собі мають удвічі менше: якщо на «великому вовкові» солярних медальйонів було чотири, то на «менших вовках» – лише по два на кожному зі звірів (Рис. 2-1). Якщо на «великому вовкові» було 14 трипелюсткових розеток, то на кожному з «малих вовків» лише по 7. Відмінність між вищезгаданими зооморфними пластинами також й у тому, що на тілі «малих вовків» цілком відсутні чотирипелюсткові розетки (вони є лише у центрі кожного із медальйонів). Слід особливо підкреслити, що пащі у всіх трьох «михалківських вовків», хоча

і широко відкриті, але – не оскалені, в цих пащах немає задемонстрованого хижацтва, а навпаки, кінці їхніх пащек грайливо відігнуті назовні, що віддалено нагадує, як це не дивно звучить, дзьоби водоплаваючих птахів.

Окремішне образне й ідейно-сміслові навантаження мала очевидно ще одна – четверта зооморфна золота платівка-фібула з Михалкова, яка зображає собаку із розвернутою назад головою з роззявленою пащею і з високо піднятим хвостом.⁶ З усіх зооморфних михалківських зображень лише на цій платівці у вигляді собаки представлена парна кількість зображень: два великі медальйони зі вписаними усередину трипелюстковими розетками, 7 окремо розміщені на тілі такі ж трипелюсткові розетки і одна чотирипелюсткова розетка припасована в центрі тулуба собаки (Рис. 2-2).

Можна припустити, що михалківські золоті пластини із зображеннями вовків відтворюють не реальних земних звірів, а є зримим уособленням чогось вищого, ірреального, пов'язаного, скоріше за все, з небесною сферою (небозводом) і рухомими світилами. В цьому випадку тіло такого «піднебесного звіра» виступає в ролі сакрального фону, на якому нанесені відповідні (і зрозумілі тогочасним глядачам) символи-знаки у вигляді розеток і медальйонів. Причому особливу роль у цьому відігравала не лише їх форма і кількість, але й місце на тварині, на яке їх вміщували. Припускаємо, що згадані чотири медальйони на тілі найбільшого «михалківського вовка» символізують собою чотири пори року. При цьому, качині голівки в середині цих медальйонів, можуть символізувати тридекадні місяці. Згруповані у тетраскел качині голівки унаочнено підсилюють ідею постійного обертання, вічного руху. Що ж у такому випадку могли символізувати 14 трипелюсткових і 7 чотирипелюсткових розеток на тілі «найбільшого михалківського вовка»? З огляду на сьогоденні розуміння

Рис. 3. Золота т.зв. діадема (знахідка 1878 р.), с.Михалків Борщівського району Тернопільської області.

цих зображень, на це питання можлива двояка відповідь. По-перше, сім чотирипелюсткових розеток, зважаючи на їх підкреслену у формі чотиризначність, можна помножити ($7 \times 4 = 28$), що в сумі дає, близьку до лунарних значень, цифру. По-друге, 14 трипелюсткових розеток на тілі найбільшого зображення вовка можуть бути символами зір чи нескінченності Зоряного Неба, оскільки цими трипелюстковими розетками вкрита не якась частина тіла, а вся його (тіла) площа, вільна між медальйонами (Рис. 1). Натомість, 7 чотирипелюсткових розеток, які ніби «маркують» собою широко роззявлену пащу вовка, до того ж одна з них у досить несподіваному місці – на згині задньої лапи, – можуть бути символами семи планет («блукаючих» зір), які саме в такій кількості (7) були відомими стародавнім цивілізаціям від найдавніших часів. Цікаво, що таких, окремо розташованих, чотирипелюсткових розеток на інших зооморфних михалківських платівках, немає. Відсутні такі чотирипелюсткові розетки і на т.зв. михалківській діадемі (Рис. 3), що може бути додатковим свідченням про їх виняткове смислове (в якості символів планет) навантаження. Торкаючись питання символіки знаків на вищезгаданій платівці із зображенням собаки можемо висловити здогад, що присутні на її тулубі 7 трипелюсткових розеток є все тим же символом Небозводу

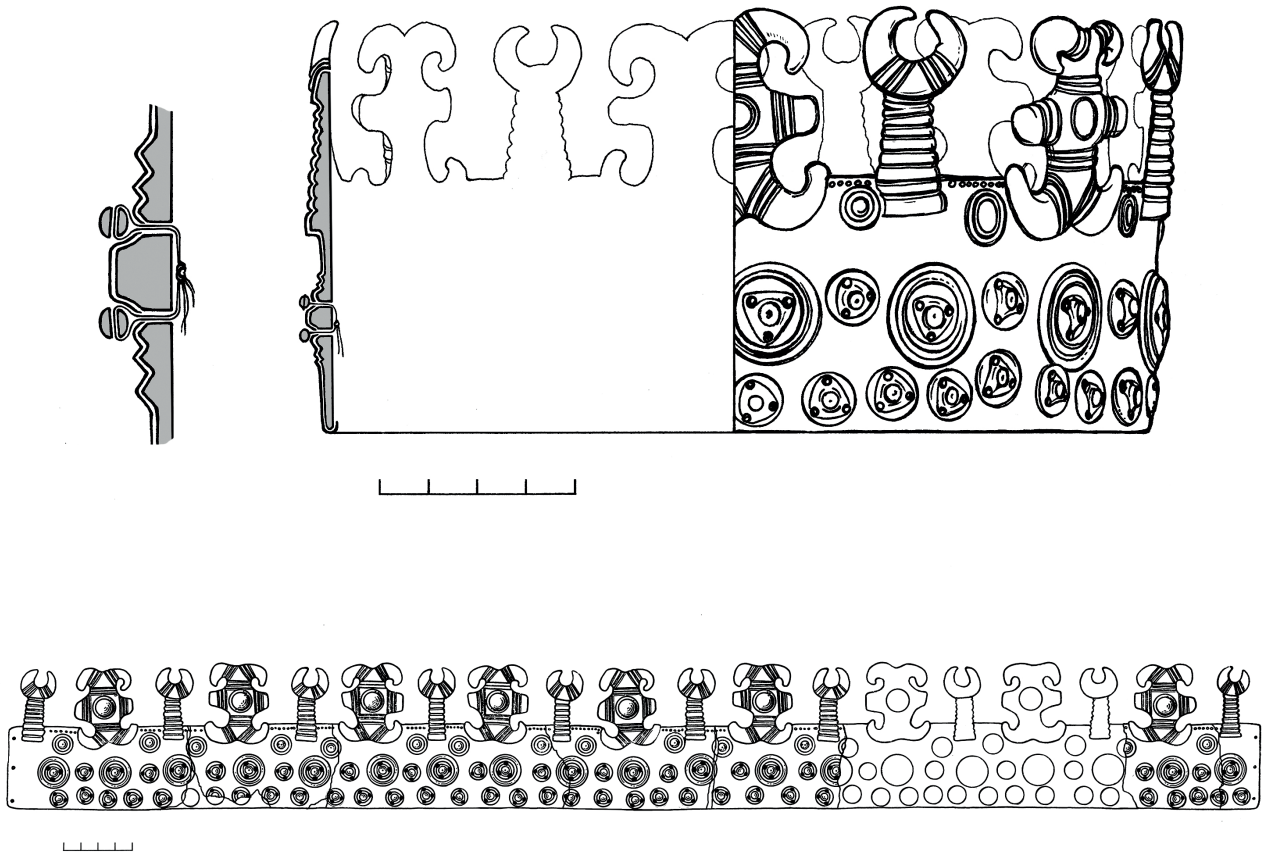

Рис. 4. Біметалева т.зв. діадема з Першого Михалківського «скарбу». Темним кольором (залівкою) позначено бронзовий каркас – втрачену частину даного виробу, а контуром – зовнішнє покриття цього каркасу тонколистовою золотою фольгою (рис. М. Білика).

(хоча не виключений і лунарний підтекст такої їх кількості). Натомість великі медальйони на зображенні «михалківського собаки» можуть бути символами Ранкової і Вечірньої Зорі. Таких медальйонів з трипелюстковими розетками в центрі немає ні на інших зображеннях звірів з Михалка, ні на т.зв. михалківській діадемі.

Не можемо не відзначити ще однієї цікавої закономірності: 14 трипелюсткових розеток на «великому михалківському вовкові», якщо їх помножити на 3, дають 42. І саме таку ж цифру становить кількість трипелюсткових розеток на нижньому ряді діадеми (Рис. 4).⁷ Іншими словами, ця цифра в числовій символіці михалківських речей,

могла мати якесь особливе значення. В центральному ряді знаків михалківської діадеми розміщено 19 однотипних фігур у вигляді концентричних кілець з трипелюстковими розетками в центрі кожної з них. Самі ці концентричні фігури розмежовані 18 трипелюстковими розетками. І в першому, і в другому випадку ця символіка може мати зв'язок із обчисленням чи фіксацією якихось астрономічно важливих моментів напевне лунарного циклу (про солярну символіку можливо не йдеться, оскільки в них відсутня чотиризначність і парність, яка притаманна зображенням, пов'язаним із Сонцем). Подібно, верхній ряд зображень на полосі т.зв. діадеми, представлений 18 вписаними одне в одне

концентричними колами (по три в кожному), можливо відбиває уявлення про якусь періодичність (наприклад, сарос – 18-річний цикл повторюваності затемнень).

Якщо правильною є графічна реконструкція втраченої частини «михалківської діадеми» (Рис. 4), то, в такому разі, її верхню частину увінчували б фігури у вигляді 9 здвоєних пар бичахих рогів з трьома виступами в центрі (дев'ять таких пар рогів зверху, і ще 9 подібних знизу, що в сумі також дає «18»). Поміж цими здвоєними парами бичахих рогів, які підносяться над верхнім краєм «михалківської діадеми» і в яких ми схильні вбачати символ жертovníка⁸, знаходяться поперемінно 10 не менш виразних і більш реалістичних фігур у вигляді лунарних стовпів (поклоніння-?), які завужуються доверху, і кожен з яких увінчаний горизонтально розташованим півмісяцем (Рис. 3 і 4). Ця особливість – зображати Місяць не в природному його положенні, а саме – горизонтальному, не випадкова і особливо притаманна цивілізаціям Близького Сходу. Наприклад, аналогічне розташування півмісяця І.Свешніков наводить на асиро-вавилонських циліндрах із зображенням місячного божества.⁹ Причому, на одному з них ідол цього божества має вигляд лежачого півмісяця на високій орнаментованій поперечними полосами конічній колоні-підставці, яка, як вірно відзначив свого часу І.Свешніков, дуже вже нагадує «підставки» півмісяців на розглядуваній «михалківській діадемі».¹⁰ Досить неочікувано, але найближчі аналогії до горизонтального зображення Місяця на михалківській «діадемі» відкрито нещодавно в скарбі початку ранньозалізної доби (період HaD-?), який виявлений біля с.Голомча в Надсянні, неподалік витоків річок Дністра і Стрия.¹¹ Причому, серпанок молодого Місяця зображений на цих, як припускаємо, ритуальних підвісках також у горизонтальному положенні та навіть має гофровану поверхню.¹²

В сусідніх і більш віддалених європейських культурах того часу, не знайдено подібних виробів із виразно зазначеною в такий спосіб лунарною символікою, тому нині єдиною аналогією продовжує залишатися михалківська «діадема» зі зображеними на ній 10 молодими серпанками на конічних гофрованих підставках.

Припускаємо, що усі ці маніпуляції з числами, які простежені на окремих коштовних виробах з Михалкова не є випадковими, а є наслідком добре обдуманого системи тривалих спостережень, розрахунків, а відтак – ідеологічних та релігійних поглядів і уявлень. Усі ці знання, отримані внаслідок тривалих спостережень за небесними світилами, мусіли якимось чином фіксуватися, причому не лише на культових предметах, які найімовірніше використовували під час ритуальних священнодійств (до таких відносимо вищезгадані золоті платівки у вигляді михалківських вовків, собаки, діадеми та ін.), але – і це особливо важливо – вже в той час в археологічній культурі михалківського типу, яка прийшла на Середнє і Верхнє Придністров'я із Правобережного Лісостепу, була дуже розвинута система фіксації і передачі інформації виражена у десятках специфічних комбінацій геометричного плану.¹³

У пошуках аналогій до лунарних і солярних зображень на михалківських речах, слід пригадати, мабуть, найголовнішу з них: зображення «Володарки звірів» на амфорі з Беотії (бл. 680 рр. до нар. Хр.), де обабіч жіночої постаті стоять два звіра (вовки або собаки) з великими роззявленими пащами і висолопленими язиками, чим увіч нагадують михалківських «вовків» (Рис. 5). Над цими звірами (що на амфорі з Беотії) і навіть під ними зображена символіка небесних світил, а також водоплаваючі птахи (пор. з качиними голівками на михалківських медальйонах). Причому, більшість із цих символів представлені правообертовою свастикою (Рис. 5).

Рис. 5. Зображення «Володарки» на амфорі з Беотії (бл. 680 рр. до нар. Хр.) на фоні солярних і лунарних символів

Паралелі до михалківських «вовків» і «діадеми» в асиро-вавилонських старожитностях та проблема мотивації створення і функціонального використання речей з Михалкова

Які попередні висновки можемо зробити із запропонованого аналізу числових закономірностей на окремих Михалківських речах? По-перше, з огляду на те, що аналогії такому художньому стилю (в якому виконані зображення михалківських вовків, собаки і т.зв. діадеми), до сьогодення не знайдено, то дослідники є майже однастайними в думці про місцеве, автохтонне виготовлення цих речей. По-друге, визнавши за цими речами автохтонне походження, ми, тим самим, мусимо визнати за місцевою й їх календарно-астрономічну символіку. Причому, остання не є скопійованою з арсеналу знань, скажімо, тогочасних передньосхідних цивілізацій (хоч таке припущення не є виключене), а є наслідком тривалих спостережень не одного покоління, які таки спромоглися випрацювати цілісну і добре продуману

систему фіксації основних точок руху небесних світил та створити на цій базі календар. По-третє, причиною до створення календаря та накопичення інших знань про цикли й окремі явища на Небозводі, могли послужити такі чинники. По-перше, спостереження за рухом небесних світил, а відтак розробка календаря – було необхідною умовою для визначення точного часу здійснення жертвоприношень, занесення молитов та ін., оскільки передчасне або ж запізнє здійснення цих обрядів могло розгнівити Божество, що було рівнозначним занепаду місцевого суспільства. По-друге, регулярні (систематичні) спостереження за Сонцем, Місяцем, планетами та зорями було також необхідною умовою для визначення часу поховання тіл можновладців того часу, спираючись при цьому на дату їх кончини. Навіть місця упокоєння таких видатних особистостей, або ж поминально-обрядові комплекси на їх честь, на Західному Поділлі і Покутті споруджували в той час з певною орієнтацією відносно небесних світил.¹⁴ Зумисна орієнтація таких споруд на певні точки горизонту мала на меті, окрім всього іншого, також сприяти полегшенню випробувань, яких зазнавала душа конкретного можновладця після виходу її з тіла. Стан окремих кістяків, стан і розташування супровідного інвентарю в таких поховально-поминальних комплексах на Поділлі в період раннього заліза дає підстави для припущень, що й з тілом померлого проводили відповідні маніпуляції перед тим, як відпровадити його в останню путь. І припускаємо, що без врахування розміщення зір на небі, як і про найбільш сприятливі для таких маніпуляцій фази Місяця, тут не обходилося.

Згодом, ці навички в астрономічних спостереженнях під час влаштування наземних гробниць (?) і заупокійних храмів ми бачимо у місцевих пам'ятках Середнього Придністров'я за римського часу. Про це свідчить, наприклад, т.зв. святилище обсерваторного

типу в с.Долиняни поблизу Хотина на Чернівещині,¹⁵ де простежена ціла система спеціально вкопаних, на певній відстані один від одного, стовпів та особливості їх розташування в плані, які не викликають сумнівів у зв'язку їх розташування з положенням небесних світил.

Отож, підсумовуючи спроби визначення семантичного навантаження, яке могли мати зооморфні михалківські платівки, т.зв. діадема та ін. можемо допустити ймовірність використання цих предметів у ритуалах, пов'язаних із лунарними циклами, стихією води, а головню – з якимось верховним божеством, образним втіленням якого була жіноча іпостась. Припускаємо, що це жіноче божество, з вшануванням якого пов'язуємо частину михалківських коштовностей, які мають на собі яскраво виражену луна́рну символіку, було однаково зрозумілим і місцевій лісостеповій спільноті того часу, і населенню передньосхідних цивілізацій. Відомо ж бо, що у фінікійських та близьких до них спільнотах на початку доби раннього заліза жіночим божеством, яке було наділене лунарними функціями, виступала богиня Таніт, яка була аналогом богині Місяця Астарти (Іштар) і найбільш вживаними епітетами якої були: «прикраса (лик) Баала», «небесна діва», рідше «велика мати».¹⁶ Фінікійську Астарту, яка була пов'язана з Місяцем і Венерою, вшановували як «Божественну мати», що дає життя.¹⁷ Під іменем Астарти в той час, за свідченням Філона з Біблосу, уявляли жінку з рогами, які символізують півмісяць під час осіннього рівнодення.¹⁸ Зазвичай, Астарта тримає в руках хрестоподібний жезл і оплакує свого чоловіка (Сонце), стоячи на місячному серпанку в оточенні зір. Так, в сирійців з м.Гієраполя богиня Астарот повністю ототожнювалася з блиско́чою планетою і зображалася як величава жінка, що в одній руці тримає смолоскип, а в іншій – вигнутий, у вигляді хреста «анха», жезл, який більше

відповідав атрибуту давньоєгипетської Ісиди. Вавилоняни ж вклонялися Іштар (Астарті), пов'язуючи її культ з Венерою (вечірньою зорею), яка була третьою в астрономічній тріаді Сонце – Місяць – Венера. З огляду на те, що царі в Сидоні були верховними жерцями Астарти, а їх дружини – жрицями, то щось подібне можемо припустити і щодо власників розглядуваної частини михалківських «скарбів» (зокрема, носіїв зооморфних платівок, т.зв.діадеми, кількох фібул зі схожою символікою та ін.), тобто можливим використанням цих предметів у ритуалах пов'язаних із божеством, яке мало схожі (до Астарти/Іштар чи Таніт) функції.

І кілька останніх акцентів щодо піднятих тут питань, пов'язаних із «небесною символікою» михалківських коштовностей, зокрема функціональним використанням деяких з них. По-перше, з огляду на встановлений зв'язок зооморфних платівок, т. зв. діадем та інших речей з Михалкова з культом божества, яке мало виразну луна́рну символіку, і одним з імен якого, судячи за аналогіями, було «Небесна Цариця», починає набувати більш реальних обрисів припущення про те, що частина михалківських золотих предметів могла перебувати на скульптурі чи фігурі цього божества. А, отже, основне і першочергове призначення т.зв. діадем, чотирилистої розетки, захисних наруч, фаларів, багатьох намистин та ін.¹⁹ з Михалкова було прикрашати сакральну скульптуру в якомусь храмі чи святилищі. На питання, кого ж могла зображати ця скульптура (або ж її аватара-?), відповімо, що на даному етапі досліджень ніщо не суперечить вбачати у ній (скульптурі чи ідолі/божищі) одну з найбільш шанованих богинь у скіфському пантеоні – Аргімпасу. У своїх нотатках після власної подорожі Скіфією Геродот співставляв богиню Аргімпасу з давньогрецькою Афродітою Уранією, яка, будучи однією з дев'яти муз, вважалася покровителькою астрономії, а в мистецтві

зображалась із небесною кулею, глобусом і стилусом.

По-друге, з огляду на іконографію у зображенні схожих божищ того часу, зокрема, на віднайдення бронзової платівки зі зображенням «Небесної Цариці» на обкладці дишла з південної гробниці кургану-1 на Краснознаменському могильнику, а також на пряму паралель до образу цієї богині на золотому браслеті з другого склепу в Німруді,²⁰ припускаємо, що і божество, яке мало на собі частину михалківських коштовностей, теж могло представляти собою (може, трохи збільшену-?) подобу жінки, голову якої міг увінчувати високий головний убір (як в асиро-вавилонському чи малоазійському пантеонах) у вигляді тіари. Остання зазвичай представляла собою гладкий твердий клобук, який міг бути доповнений найбільш ефектними речами з Михалкова: з т.зв. діадемою і чотирилистою розеткою зверху. В середній частині тіари могли бути прикріплені 7 круглих орнаментованих фаларів, а внизу – пара бичачих рогів, які могли облягати її по зовнішньому краю, сходячись своїми кінцями над чолом. В доповнення до головного убору і лицевих прикрас, в подібному стилі могли бути скомпоновані і нагрудні прикраси. Наприклад, композиційно було б гармонійним мати на грудях разки намиста, а на обох плечах – по великій аркоподібній ажурній фібулі. А зап'ястя божища могли бути прикрашені парою золотих наруч з Михалкова, які, будучи нещодавно відреставрованими, зберігаються сьогодні у Відні в Природничому музеї.

Таким чином, зважаючи на безпосередній зв'язок вшанування вищезгаданої близькосхідної богині з небесними світилами, можемо припустити, що і на заході Українського Лісотепу в той час могло відбуватися щось подібне і тут могло вшановуватися своє місцеве «скіфське» божество, наділене лунарними і військовими функціями, назву

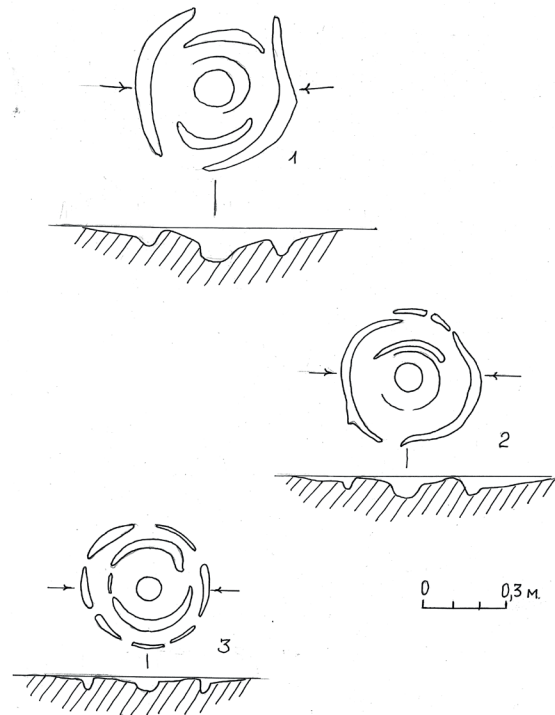

Рис. 6. Схематичне зображення солярних знаків типу «концентричні» з Урицького Каменя, с.Урич Сколівського району Львівської області.

якого Геродот передав як богиня Аргімаспа. А наявність у тутешніх – раніших за часом – археологічних культурах типу Сабатинівки (тобто, ще з часів «народів моря») якогось жіночого божества з виразними лунарними функціями, а отже й систематичних спостережень за небесними світилами, вже не може викликати сумнівів.

Наскельне святилище обсерваторного типу в Уричі: крок до пізнання

Найбільш промовистим в плані найдавніших астрономічних спостережень є наскельне святилище (?) поблизу с.Урич Сколівського району Львівської області, яке досліджується автором з 1980-х років. На сьогодні в урочищах Камінь, Острий Ка-

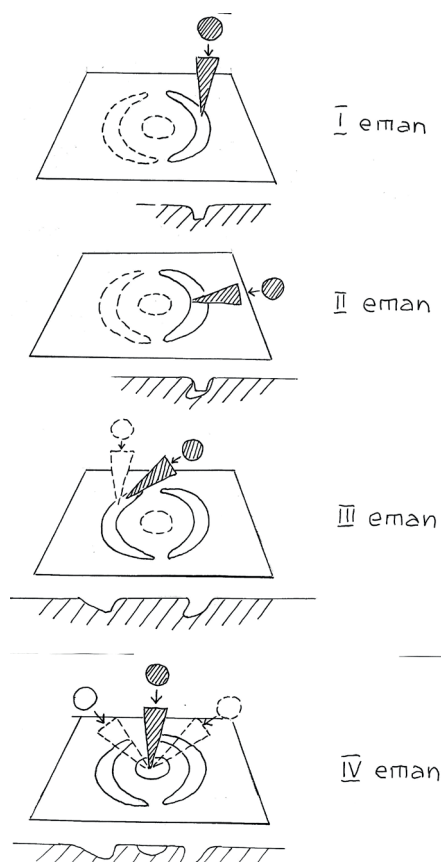

Рис. 7. Графічне відтворення послідовності викуття солярного знаку з Урицького Каменя, с. Урич Сколівського району Львівської області.

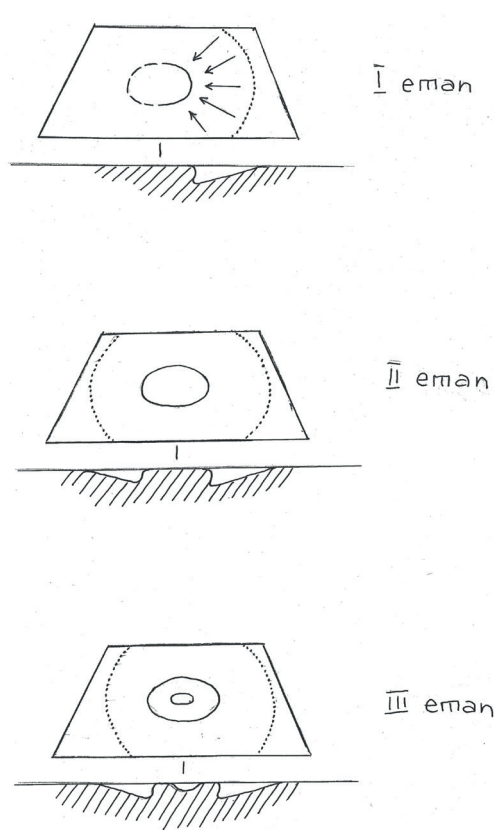

Рис. 8. Графічне відтворення послідовності викуття солярного знаку типу «дископодібні з лункою» з Урицького Каменя, с. Урич Сколівського району Львівської області.

мін, Мала Скеля і Жолоб, які знаходяться на відстані близько 1,5 км на північний схід від с. Урич, відкрито понад 270 наскельних зображень. Більшість з них розміщені на центральній і найбільшій групі – Урицькому Камені, який домінує серед інших скель, піднімаючись над долинами ріки Стрий на 75 м. Розміщені на ньому паралельні скельні складки утворюють ніби природні стіни 15–20 м висоти²¹. Більшість наскельних зображень в Уричі мають вигляд кола, диску або ж схематичних округлих та концентричних фігур приблизно від 0,3 до 0,65 м у діаметрі, часто з однією, рідше – з двома лунками по середині (Рис. 6-8). Такі знаки прийнято на-

зивати солярними²². Існує ще низка антропоморфних зображень, серед яких виділяється розмірами (2,5 × 1,5 м) і монументальністю зображення людського обличчя – личини. Особливий інтерес становлять групи петрогліфів лінійно-геометричного характеру, які включають спіралі, «колеса» з шістьма і більше спицями та променями-відростками довкола, зображення бичачого рогу, змієподібні лінії, «біжучі» та «танцюючі» чоловічки з піднятими над головою руками, а також поодинокі зображення тварин: вовка, що наздоганяє лося, коня та вершника (Рис. 9). Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних «стін» на висоті від 1,8 до 20 м і за роз-

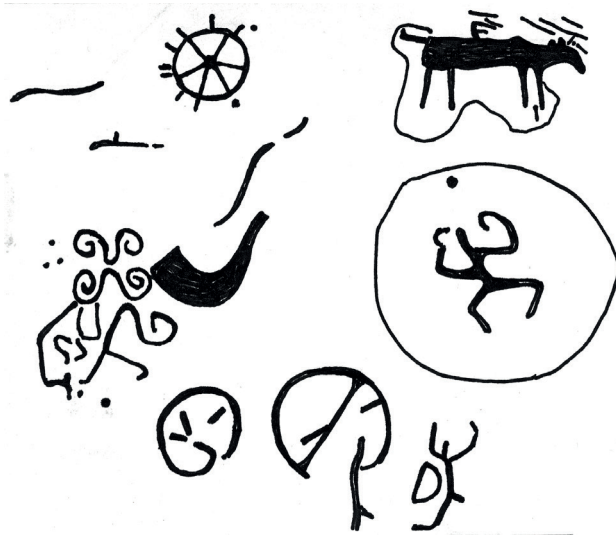

Рис. 9. Петрогліфи Урицького і Острого Каменів, с. Урич Сколівського району Львівської області.

міщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем. Основна кількість цих знаків знаходиться на Камені по обидва боки високої скельної стіни довжиною до 95 м, яка має назву Велике Крило. З південно-західної сторони зафіксовано 59 кільцеподібних знаків-рельєфів, при цьому контури фігур вглиблені в скелю на 7–13 см (Рис. 7-8). Частина солярних, півметрових у діаметрі, дисків викута в той спосіб, що усувалася скельна поверхня довкола диска, в результаті чого знак об'ємно виступав на загальному фоні скелі. Інші зображення, у т. ч. великі дископодібні фігури, завдяки боковій підвісці виступають над поверхнею скелі на 3–5 см, а тому при боковому освітленні виразно «читаються» на поверхні скелі вже з відстані 130–15 м. З протилежної сторони Великого Крила наскельних рельєфів значно менше, але частина з них тут має складнішу форму. Трапляються концентричні фігури діаметром від 0,40 до 0,55 м (в одному зі скупчень таких знаків одинадцять). Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемешую-

ються, а кожна з них займає окрему ділянку скель. Це є доказом того, що існувала певна система у розміщенні знаків, іншими словами, їх наносили на поверхню скелі за наперед розробленим планом. Зображення кожного із згаданих скупчень солярних знаків стають виразно видимими близько опівдні, коли сонячні промені виділяють на темно-сірому скельному фоні рельєфні елементи знаків, які виступають. Завдяки боковому підсвітленню сонячними променями солярні знаки хвилин на 15–20 ніби «проявляються» на скалі. Можливо, ці зображення були орієнтовані так зумисне з тією метою, щоби з'являтися саме опівдні, коли сонце досягає свого zenіту, максимально підіймаючись над горизонтом. Цей момент міг бути найістотнішим у стародавньому солярному культі.

Використавши численні аналогії, 1984 року нами було висловлено припущення, що урицькі наскельні рельєфи (а, можливо, і частина петрогліфів) могли мати астрономічне значення і були пов'язані з релігійними культами того часу. Відомо, що точки сходу і заходу сонця переміщуються протягом року по лінії обрію. У дні весняного рівнодення світило сходить точно на сході і заходить на заході. На весну точка сходу відсувається на північ, у червні рух сповільнюється, доходить до точки літнього сонцестояння (22 червня) і починає свій шлях на південь. Так само відбувається восени і взимку, тільки зимове сонцестояння означає крайню точку з південного боку сонячної екліптики. Важливо тут ось що: дні сонцестояння – єдині «міцно закріплені» дні в році, коли схід і захід здійснюється у точно вказаному напрямку. Раз помітивши його, можна бути впевненим, що важливі моменти переходу весни до літа й осені до зими не будуть пропущені. Це – основа сонячних календарів, які за численними аналогіями мали важливе значення у культовій та господарській сферах стародавніх цивілізацій. Використавши схему англій-

ського дослідника Дж.Гокінса, яку він застосував, вивчаючи астрономічні напрямки Стоунгенджу, була розроблена подібна схема і для урицьких скель. Виявилося, що точка літнього сонцестояння припадає на природний розрив скель, де вибито зображення танцюючої фігурки «жерця», а точка зимового сонцестояння проходить уздовж осі IV-го сектора Камеля і впирається в антропоморфне зображення парсуни. Крім того, світило в час зимового сонцестояння сходить над однією із скель сусіднього масиву «Жолоб», де на одній з верхніх скельних платформ вибито чотири півметрові в діаметрі ямки.

Виявивши такі цікаві закономірності в розміщенні зображень на скелях, було висловлено припущення, що окремі солярні (?) знаки можуть бути графічним відображенням найсуттєвіших точок руху Сонця. Так, найбільш складні за будовою знаки у вигляді двох лунок, навколо яких описані два, а в другому випадку, одне коло, символізують літнє і зимове сонцестояння. Перший з них пояснюється таким чином: дві внутрішні лунки означають точки сходу і заходу Сонця; у час зимового сонцестояння вони максимально зближені, звідси і їх парне розміщення. Внутрішнє кільце символізує лінію видимого обрису, на якій сходить і заходить Сонце, а зовнішнє велике кільце означає додаткове спостереження за цими точками. Другий знак у вигляді великого кільця з двома полярними лунками становив, імовірно, символ літнього сонцестояння, коли точки сходу і заходу Сонця найбільш віддалені.

Оскільки описані знаки відомі лише в поодиноких випадках і вибиті за межами основного поширення «солярних» зображень, припускаємо, що вони могли виконувати роль магічних формул сонячного циклу, а численні знаки іншого вигляду, були звичайними показниками кількості сонцестоянь, тобто виконували роль календаря.

З уваги на це варто згадати ще одну ді-

лянку скель. Вона розділена навпіл глибокою тріщиною, з обидвох боків якої вибито по 14 згаданих зображень. Підкреслимо, що 28 – дуже поширене календарне число, пов'язане з циклом Місяця, що має 28 діб. Отже, є підстави припустити, що згадані знаки виконували роль місячного (лунарного) календаря. Свого часу (1984 р.) ми писали, що за таким своєрідним наскельним календарем «...давні хлібороб точно визначав період господарських сезонів. Вибита поряд із лунарним календарем парсуна виконувала, мабуть, функції аграрного божества і повинна була забезпечувати родючість на кожен місяць».²³ (Сьогодні така безапеляційність, звісно, не може бути прийнятною та й доказова база усіх цих числових маніпуляцій потребує ґрунтовнішої аргументації з залученням астрономів та знавців історії календаря).

Цікавою з погляду календарних спостережень виявилась скеля з вибитими на ній 12-ма знаками, кожен з яких має вигляд трьох концентричних фігур. Зображення розташовані на обмеженій поверхні скель і звернені до сходу Сонця. З огляду на їх кількість вважаємо, що вони символізують 12 місяців року, а тричленна композиція кожного з них відбиває кількість діаметральних переміщень диску Сонця на обрії протягом місяця. Аналогічний спосіб фіксування сонячних циклів відомий і в Стоунгенджі. Тільки там роль урицьких наскельних знаків виконували камені та лунки, розміщені в певному порядку. «...За свідченням археоастрономії наших пращурів найбільше цікавив період весняного рівнодення: 22 березня. Я припустив, що ця дата якимось чином фіксувалася і на скелях біля Урича. Таким «фіксатором» міг служити згаданий вісімкоподібний знак, вибитий поряд із символікою літнього сонцестояння. Враховуючи це, здалось можливим розшифрувати і всю петрогліфічну композицію. Так, два окремі знаки, розміщені між символами рівнодення і літнього сон-

цестояння, символізують, очевидно, два місяці, квітень і травень, що минають між тими двома датами; третій же знак, вибитий після символіки сонцестояння, символізує наступний місяць липень. Виникає питання, навіщо первісній людині потрібно було вибивати відтинок часу рівний чотирьом місяцям. На допомогу прийшов... «Агрокліматичний довідник Української РСР», в якому стверджується, що на весь цикл визрівання збіжжя потрібно власне, чотири місяці. У березні починається підживлення землі попелом (давньоруська назва «березозоль» - підживлення землі попелом), у квітні – оранка, 2 травня з'являються перші сходи; 20-30 травня пшениця виходить у трубку – в цей час вона потребує багато вологи; 11-20 червня (у переддень сонцестояння) проходить колосіння, а 20 липня настає період жнив. Розташування знаків висхідною лінією символізує мабуть динаміку росту зеля, а солярне значення рисунку давній землероб підкреслив тим, що розмістив його на такій ділянці скелі, яка була освітлена сонцем тільки в день літнього сонцестояння. У магічній формулі тривалості польових робіт наш далекий прашур зафіксував найважливіше знання свого часу – число днів для визрівання хліба».²⁴

В Уричі знайдено кілька антропоморфних зображень, які можуть стосуватися релігійних культів солярного і лунарного характеру. Одним із таких зображень є вже згадана парусна – величезне монументальне зображення людського обличчя, передане на торцевій частині Великого Крила (над потоком) за допомогою трьох місяцеподібних заглиблень та серії рельєфних ліній. Воно вражає своїми розмірами. Тільки один раз на рік, під час сходу Сонця у день зимового сонцестояння, вона буває повністю освітлена. Очевидно, цей збіг не випадковий, а є наслідком добре продуманого композиційного плану, що ліг в основу створення наскельного культового святилища обсерваторного типу.

Це й не дивно, оскільки саме розташування скель сприяло спостереженням за Сонцем, наштовхувало людину на розробку спеціальних астрономічних методів обчислень, за якими можна було б передбачити точний час, в який належало приносити жертвоприношення, найоптимальніший момент вступу на престол місцевого можновладця, а також передбачення сонячних і місячних затемнень та переміщення зодіакальних сузір'їв, положення яких на Небозводі дозволяло жерцям робити певні передбачення. Можливо, біля підніжжя урицької парсуни відбувались якісь ритуальні дієства. Може бути, що складовою частиною таких дієств було нанесення на скелі нових символічних знаків.

Отож, проведені дослідження дають підстави припускати, що Урицькі скелі зберегли для нас сліди двох пам'яток історії наших земель: пам'ятку дерев'яного зодчества періоду середньовіччя – фортецю Тустань і, майже на два тисячоліття раніше од неї – наскельне святилище. Але існування на скелях аграрних формул сонячного циклу, чітка орієнтація парсуни, «жерця» та інших знаків, точки літнього і зимового сонцестоянь, тісний зв'язок між солярно-лунарним календарем і переміщенням Сонця уздовж обрію дозволяє підходити до інтерпретації цього святилища не лише як пам'ятки культового призначення, а й як астрономічної обсерваторії.

Започатковані на сьогоднішній день археоастрономічні дослідження в Уричі важко переоцінити. Через унікальність свого розташування Урицький Камінь, з нанесеними на його поверхню зображеннями, не має собі рівних в археології ранньозалізної доби Стародавньої Європи. Попереду його дослідження на якісно новому – вищому науковому рівні із залученням найсучасніших технологічних розробок і методик із вивчення подібних «археоастрономічних» пам'яток.

***Рідкісний тип археологічних пам'яток
в культурах Українського Лісостепу,
пов'язаний з солярно-лунарними культами
– т.зв. глиняні стовпи***

І, звичайно, не можемо оминати нещодавно виділені у Голіградській культурі Верхнього Придністров'я дуже оригінального типу споруди, які, виглядає, безпосередньо використовувались у культових обрядах, пов'язаних із небесними світилами. Мова йде про т.зв. глиняні стовпи, старанно споруджені (іноді навіть – побілені), приблизно півметрового діаметру з мископодібним завершенням на верхній торцевій частині. Донедавна такі об'єкти були відомі в культурі початку ранньозалізної доби Середнього Придніпров'я (пізньочорноліська), а останнім часом виділені у дещо ранішій Голіградській культурі на заході Українського Лісостепу, де отримали назву клас «напівземлянкові споруди з глинобитним «стовпом» в одній із ям». На сьогоднішній день відомо два такі об'єкти (Городниця, р-III, ділянка 1; Гірське, споруда на розкопі III). Такі споруди представляли собою дві, розташовані поруч, ями (в одній з яких, власне, і знаходився «стовп»), які були перекриті спільним дахом та бічними стінами, від яких залишилися розвали лупаного каміння. Так, в Городниці під розвалом кам'яної кладки в ямі діаметром 1,4 м та глибиною 1,2 м (від рівня залягання кладки) виявлено яму-2, вздовж південної стіни якої «...зверху до низу, залягала глиняна обмазка що в перерізі нагадувала глиняний стовп, діаметром 60 см».²⁵ Схожий об'єкт виявлено в споруді на городищі в Гірському (Іспас Горішній). Тут, в ямі підовальної в плані форми розміром 2,35х1,6 м, яка поглиблювалась сходинками аж до дна (яке виступило на глибині 0,9 м і теж мало вигляд підовальної ями), виявлено посередині пляму, «...що немов стовп заходила у найглибшу її частину. Цей стовп заповнений зверху обмазкою, а нижче – пе-

репаленою землею».²⁶ Під ним, на дні ями, виявлено частину гальштатської миски».²⁷

Подібні глиняні стовпи добре відомі в пам'ятках перед- і ранньоскіфського часу Лісостепової України. Вперше їх виділив В.Хвойка на Пастирському і Мотронинському городищах пишучи про «...глиняні стовпи, вершина яких була старанно заглажена і трохи вдавлена по середині; на ній знаходяться 7 концентричних кіл у вигляді неглибоких рівчаків. Очевидно, це були жертovníки, які неодноразово зазнавали дії вогню».²⁸ В типології жертovníків початку доби раннього заліза, запропонованій В.Андрієнком, відкриті в згаданих голіградських спорудах «глиняні стовпи» можна віднести до типу II, який представляє собою «...циліндричні підвищення з чашоподібним заглибленням зверху або рівною побіленою поверхнею». Такі об'єкти мали форму стовпа обпаленої глини або шарів глини висотою і діаметром 1,0-1,25-1,5 м, хоча на Більському городищі низка таких стовпоподібних жертovníків, які виготовлені з глини і випалювались на земляній основі, була меншого розміру, досягаючи в діаметрі і у висоту 0,4-0,5 м,²⁹ що відповідає розмірам «глиняних стовпів» у голіградських ямах-спорудах, про які йдеться.

В контексті розглядуваної проблеми, а саме: наявності таких «глиняних стовпів» в спорудах Городниці та Гірському, цікавим є ще одна паралель – існування поруч із ними спеціальних ям. Б.Шрамко писав у зв'язку з цим, що «...з (таким циліндричним глиняним жертovníком – М.Б.) пов'язані і ями, які відкриті на території святилища і за його межами. Вони якимось чином використовувались у культових обрядах і містять матеріал одного часовий культурному шару жертovníків».³⁰ Із територіально найближчих, хоча і дещо пізніших (за голіградські), стовпоподібних жертovníків назовемо схожу за призначенням знахідку з жертovníка №1 в Непоротовому. Про неї, яка дійшла до нашого часу у вигляді

ді невеликого фрагменту, Л.Крушельницька пише, що ця знахідка «...відтворює мископодібне завершення круглого стовпчика (30 см в діаметрі), хвилястий конічний край якого обведений віночком вглиблено, від якого опускаються вниз гей би канелюри».³¹

З огляду на те, що найбільш ранні залишки глиняних циліндричних стовпів на території Українського Лісостепу відкриті у пам'ятках Голіградської культури (споруди з Городниці і Гірського), можемо припустити певну участь її носіїв у привнесенні ритуальної традиції спорудження «глиняних стовпів» на Придніпров'я, де ця традиція «закорінилася» у чорноліському суспільстві й проіснувала до початку ранньоскіфського часу. Це підтверджує раніше висловлене Г.Смірною припущення про ймовірну міграцію якоїсь частини голіградських общин наприкінці епохи бронзи в напрямку Середнього Придніпров'я.³²

З огляду на те, що окремі зі згаданих «стовпів» на лісостепових пам'ятках України мають на своїх верхніх торцевих частинах солярну або лунарну (?) символіку, – наприклад, 7 концентричних кіл на «глиняних стовпах», відкритих на Пастирському і Мотронинському городищах,³³ чи півсферичне заглиблення на кам'яному (!) декорованому «стовпі» з культової пам'ятки в Непоротовому на Чернівецьчині,³⁴ – можемо висловити припущення про використання таких «стовпів» (які, до того ж, мають паралелі серед тогочасних «ашер» Передньої Азії) у ритуальних діях, в яких певну роль відігравали уявлення, пов'язані з небесними світилами.

Письмові джерела і попередні узагальнення

Про існування у прикарпатського і придністровського населення на початку доби раннього заліза (а, можливо, ще й у пізньобронзовий період – див. вище) висо-

корозвинутих знань, базованих на спостереженнях за небесними світилами, свідчить праця візантійського історика (готського походження) Йордана «Гетика» (50 pp. VI ст.). Той згадує про гетського верховного жерця Декеня (часів царя Бурєбісти), який «...вчив своїх гетів філософії, оскільки був великим знавцем у цій області. Він навчав їх етиці, змушуючи відрікатися від своїх варварських звичаїв, вчив їх розбиратися у фізичних процесах, готуючи їх жити згідно зі законами природи; переписані ці закони зберігаються до сьогоднішнього дня під назвою белегіни; навчав логіці, тим самим підвищуючи їх над іншими народами... Він доказав їм теорію дванадцяти законів зодіака, вказав шляхи руху планет і усі секрети астрономії, і як зростає і зменшується орбіта Місяця, і наскільки вогняна куля Сонця перевищує Землю, і вказав, під яким іменем і за якими законами проходять свій швидкий шлях від сходу до заходу всі ті триста сорок шість зір, наближуючись чи віддаляючись від полюса неба».³⁵

Ким же були згадані тут гети, яким були сповіщені такі – гідні подиву – астрономічні й інші знання? Ще у XVIII ст. Фрере (Freret) була висунута гіпотеза, яку підтримав згодом Томашек, згідно з якою предками гетів були агафірсі.³⁶ В радянський час цієї точки зору дотримувався В.Петров, який також вважав агафірсів за дністровських гетів і який співставляв назву агафірсів (агатирсів) з подвійною назвою Дністра за давнини – Агалінг і Тірас.³⁷ Також Ріттер³⁸ відзначав, що друга частина імені агафірсів пов'язана з назвою Тіраса, з іменем Ідантірса і племенними назвами тірагетів/тирегетів³⁹ і тирсагетів.⁴⁰ Свого часу Ейгвальд⁴¹ заміняв геродотівську назву тисагети більш правильною, на його думку, назвою: тирагети, – і бачив у них дністровських гетів, тобто дністровських слов'ян (пор.: Александров,⁴² на думку якого тисагети Геродота = тирагети – це тиверці давньоруських літописів). Натомість, В.Пе-

тров вважав співставлення тисагетів з тирагетами неправомірним. Тирагетів, на його думку, слід спів ставляти з агафірсами.⁴³

І, на закінчення, кілька слів про те, що ж все-таки, представляють собою в сукупності усі вищезгадані пам'ятки з нашої території? Залишитися просто «археологічними артефактами» і об'єктами лише археології, вони, звісна річ, не можуть, оскільки археологічна наука (в її сучасному традиційному розумінні) не в змозі ні переконливо пояснити мотиви створення «астрономічно зорієнтованих» своїх артефактів, ні знайти їм місце в тогочасній релігії й ідеологічному світорозумінні тих далеких часів, оскільки ці дослідницькі нюанси не стосуються до предметів, які археологія вивчає.

Отже, постає питання, яка ж із наук мала б комплексно вивчати такі пам'ятки? Тішити себе тим, що дослідження такого типу є міждисциплінарними, тобто на стику різних наукових дисциплін, сьогодні вже не можна, оскільки, як підказує досвід, навіть залучення різнопрофільних фахівців до вирішення проблеми, дає можливість розгледіти якісь окремі її сторони, але ніколи – не вийти на бачення проблеми в комплексі, як одне органічне ціле. В останні десятиліття робляться спроби відносити такі археологічні об'єкти до новоствореної дисципліни – археоастрономії, тобто до «...галузі науки, яка формується на стику гуманітарного і природознавчого знання, і предметом якої є пам'ятки минулих епох, що досліджуються історичними (перш за все археологічними), астрономічними та іншими методами з метою відтворення астрономічних уявлень древніх...»⁴⁴ Разом з тим, зарахування проаналізованих в даній статті рухомих і нерухомих пам'яток (михалківські коштовності, наскельні зображення Урича, поховальні та культові споруди того часу та ін.) до археоастрономії було б, мабуть, не зовсім вдалим. Поясню чому. По-перше, про археоастроно-

мію на досліджуваних теренах можна було б говорити тоді, коли було б доведено, що на заході Українського Лісостепу в період раннього заліза астрономія як окрема галузь науки, справді існувала. Натомість, з найбільшою долею ймовірності можемо припускати, що хоча на наших землях у вказаний період і проводилися систематичні спостереження за рухом небесних світил (наприклад, переміщення їх точок сходу та заходу впродовж року) і їх видимими змінами, однак вони (ці спостереження «за Небом») не були самодостатніми, а виконували допоміжну і далеко не головну роль у цілісній релігійно-світоглядній системі, яку виробило суспільство тієї далекої пори. Іншими словами, спостерегаючи за переміщенням планет, затемненнями Сонця чи Місяця, обертанням сузір'їв довкола «полюсу світу», людина тоді мала цілком інше бачення, того, що відбувалося на небі, і з приводу побаченого «там, угорі,» у її голові викристалізовувалися у цілісну систему думки, які б майже стовідсотково не були б зрозумілими сучасному астрономові, який апіорі не допускає присутності у своїй дисципліні нічого «містичного» чи релігійного. Іншими словами для тогочасних служителів культу – жерців, волхвів та ін., які патрунували все, що стосувалося Небозводу, астрономія як окрема наука, не існувала. Це й не дивно, оскільки їх цікавили не самі процеси, які відбуваються з небесними тілами, а вплив цих процесів на людське суспільство, тобто, вони (жерці та інші служителі культу) шукали відповіді на питання не фізичного, а, скоріше, духовного плану, як от: оптимально вибраного часу для здійснення жертвоприношень, занесення до богів і богинь молитов, спроба передбачити – за розташуванням зір, планет, Сонця і Місяця – майбутнє для держави в цілому чи вінченосної особи зокрема, як діяти в тих чи інших ситуаціях (при нападі ворога, під час хвороби і т.ін.). Іншими словами, спостереження за рухом тіл на Небоз-

воді в той час було лише інструментом (до того ж, одним із багатьох і – не найважливішим) для досягнення зовсім ненаукових цілей.⁴⁵ Отож, тогочасні спостереження за Небозводом на заході Українського Лісостепу, а також накопичення і осмислення тутешнім населенням отриманої інформації та обов'язкові способи її фіксації скоріше слід, мабуть, відносити до галузі занять древніх, яку визначають терміном «астрологія».⁴⁶ Зважаючи на той факт, що присутність у відповідний період в Передній Азії (в т.ч. в Урарту і Асирії) вихідців з Українського Лісостепу – кімерійців і скіфів – сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів (відомі факти мирного їх співіснування з тамтешніми володарями – як найманців в їхніх арміях – та навіть міждинастичні шлюби), то логічно припустити і проникнення у те протодержавне утворення, яке існувало на той час на території Українського Лісостепу та прилеглого Причорномор'я, певного набору знань, пов'язаних з асиро-вавилонською астрологією. І, коли ми, на цілком законних підставах говоримо про «асирійську астрологію» того часу, то чому ми не повинні говорити про «кімерійську» (агафірську, скіфську чи гетську) астрологію?⁴⁷ Мабуть, настав час, коли слід розпочати вивчення і обговорювати доцільність введення у вітчизняну археологію таких понять як мундіальна астрологія,⁴⁸ елективна астрологія,⁴⁹ хорарна астрологія,⁵⁰ натальна астрологія,⁵¹ а також археологічних пам'яток, які можуть бути з ними пов'язані. Як припускаємо, ці запозичення у вигляді якихось базових елементів астрономічних знань, а разом із тим і календарних обчислень, могли прийти на наші землі з Асирії, яка з 1100 років до нар. Хр. запозичила вавилонський календар⁵² і значно інтенсифікувала власні напрацювання в цьому напрямі, зробивши спостереження за рухом небесних світил систематичними і майже повсюдними.

Короткий екскурс у археологічні свід-

чення про найдавніші астрономічні знання на заході Українського Лісостепу свідчить про перспективність подальших пошуків у цьому напрямку.

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ

- Бандрівський М. Урицький календар // Жовтень. – Львів, 1984.
- Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах // Археологія. – Київ, 1989а. – № 3. – С. 109-116.
- Бандривский Н. Скальные рельефы и петроглифы Карпат // Проблемы археологии степной Евразии. Тез. докл. – Кемерово, 1989б. – Ч. 2. – С. 114.
- Бандривский Н. Петроглифы Карпат и их место в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европе // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – Москва, 1990а. – С. 44-46.
- Бандривский М. Наскальные изображения гальштатского периода в Карпато-Балканском регионе // Septiemes semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Trace. Resumes. – Plovdiv, 1990б. – S. 8-9.
- Бандрівський М. Сварожі лики. – Львів, 1992. – 102с.
- Бандрівський М. Урицьке святилище: крок до пізнання // Сколівщина. – Львів, 1996. – С. 20-24.
- Бандрівський М. Етно-культурна ситуація у Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 145-162.
- Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури.-Львів, 2002. – 282 с.
- Бандрівський М. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – Львів, 2008. – с.127-161.
- Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. – Львів, 2012. – 239 с.
- Бандрівський М. Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2009, Кн. 1. – С. 25-36.
- Доватур А., Каллистов Д., Шишова И. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод. – М., 1982. – С. 121, 296.

- Емельянов В. Шарль Фоссе и ассирийская магия // Шарль Фоссе. Ассирийская магия. Систематическое исследование магических текстов. – Санкт-Петербург, 2001. – 334 с.
- Климишин І. Календар і хронологія. – Івано-Франківськ, 2002. – 231 с.
- Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / Ред. В. Лагодзька. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 56-122.
- Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів, 1998. – 221 с.
- Никулиця І. Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. – Кишинев, 1987. – 368 с.
- Петренко В. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – М., Берлин, Бордо, 2006. – 175 с.
- Петров В. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вип. 4, № 476. – с. 227-234
- Свешников И. О символике вещей михалковских кладов // Советская археология. – М., 1968. – №1. – с. 10-27.
- Смирнова Г. Курганы у с.Перебыковцы. Новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды Гос. Эрмитажа. – Ленинград, 1979. – Т. 20. – С. 37-67.
- Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в древние времена. – К., 2008. – с. 59, 131 №10.
- Шрамко Б. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 181 с.
- Muzyczuk A. Slady produkcji brazowniczej w Hlomczy, pow.Sanok // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. – Krosno, 2003. – S. 339-354.
- Roscher W. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. – Leipzig, 1909-1915. – IV, Abb. – P. 903-906, 917-920.
- Smirnova G. Sanktuarul de linga satul Dolinean din regiunea Nistrului // SCIVA. – 1976. – T.27.
- ¹Платон (IV ст. до нар.Хр.) у «Тімеї» дослівно пише: «...А тому, слідуючи судженню про Божі наміри, для обрахування і визначення якості Часу, з'явилися на світ Сонце, Місяць і п'ять інших зір, які носять назву «планети» (тобто, «блукаючі») (Тімей, 38с).
- ²Бандрівський, Крушельницька 2012
- ³Свешников, 1968, с.26-27
- ⁴Terzan 2009, s.190-216
- ⁵Бандрівський, Крушельницька 2012, с.45
- ⁶Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.13; 3,2; с.42-44
- ⁷Ця складність у побудові зображень збільшується («наростає») від нижнього краю т.зв. михалківської діадери до її верхнього краю, увінчаного складно профільованими фігурами. Можна припустити, що цей напрямок ускладнення побудови фігур – знизу до верхнього краю (рис.2; 3) – також віддзеркалює якусь схему календарно-астрономічного характеру.
- ⁸Краї жертовників в цивілізаціях Передньої Азії, Східному і Центральному Середземномор'ю оформляли в той час саме у вигляді рогів.
- ⁹Roscher, 1909-1915, IV, p.903-906, 917-920
- ¹⁰Свешников, 1968, с.11, с.13, Рис.2,2
- ¹¹Т.зв. скарб біля Голомчі знайдений у ліпній посудині, прикрашеній наліпним або відтягнутим карбованим пружком. В горщику знаходилося 300 «прикрас» і їх фрагментів, 8 підвісок які склалися з кількох або кільканадцяти підвішених елементів і 14 скляних намистинок (Muzyczuk, 2003. s.343-348, рис.4, 4-5; рис.5, 3, 8).
- ¹²Muzyczuk 2003, s.343-348, рис.4, 4-5; рис.5, 3, 8
- ¹³Бандрівський М. Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2009. – Кн.1. – с.25-36.
- ¹⁴Як приклад, можемо навести досліджений Г.Смирновою комплекс другої пол. 7 ст. до нар. Хр. в с.Перебиківцях Хотинського району Чернівецької області. Центральна вісь розкопаної тут великої кам'яної споруди розміром 10,1 x 10,5 м (площа 106 кв.м) точно орієнтована вздовж осі північ-південь. Свої закономірності в орієнтації відносно сторін горизонту мають також більші як два десятки стовпів (опор?) товщиною до 0,4-0,5 м, які чомусь знаходяться навіть в центральній частині споруди (Смирнова 1979, XX. – с.42, Рис.5). Не менш складні за планом і конструктивними особливостями споруди пов'язані з поховальними культами середини – другої половини 7 ст. до нар. Хр., виявлені нами в с.Швайківці і с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області у 1207-1209 рр.

¹⁵Smirnova, 1976, t.27, №3

¹⁶Таніт вважали дружиною бога Баал-Хамона, небесною покровителькою війни, непорочною богинею-матір'ю і – в меншій степені – символом родючості. Емблемою фінікійської богині Таніт була трапеція перекрита зверху горизонтальною лінією (цікаво, що підвіски схожого типу численно представлені у Сабатинівській культурі Українського Степу і в деяких суміжних культурах і групах Українського Правобережжя. Наприклад, одна з найбільш західних (на нашій території) знахідок таких підвісок походить з околиць с.Держів Миколаївського району Львівської області. В елліністичний період Таніт ототожнювали з богинями Юноною, Афродітою Уранією і Артемідією. Таніт в розглядуваний період була об'єктом культу в пунічних колоніях у всьому Західному Середземномор'ї, а з 5 ст. до нар.Хр. поклоніння цій богині було пов'язане з Баал-Хамоном, і лише їй був присвячений епітет *repe baal* («лице Баала») і титул *gabai* (жіноча форма слова *gab* («володарка»)).

¹⁷У Святому Письмі Астарту названо богинею Місяця та «Царицею неба» (Єрем. 7, 18; 44, 17; і наст.).

¹⁸Саме таке зображення Астарті – з рогами, відоме на монетах того часу. З огляду на присутність на її голові пари рогів виникла, як припускають, інша назва Астарті: Аштерот-Карнаїм, тобто «Астарті з рогами» (пор. Кн. Буття 14, 5). У зв'язку з цим вже в зовсім іншому світлі постає перед нами проблема трактування спарених пар рогів на верхньому краї михалківської «діадеми», які перемежовані зображеннями горизонтального півмісяця. Швидше за все ці фігури зі спареними парами рогів є зримим уособленням цієї великої богині, символізуючи собою жертовник в її честь. Що ж стосується жорстокості культу вищезгаданої асирійської богині Іштар (Астарті), з аналогом якої на наших землях могли б бути пов'язані окремі речі Михалківських «скарбів», то Лукіан, якому приписують опис цієї великої сирійської богині, повідомляє, що у вже згаданому м.Гієраполі біля Ливану батьки, які хотіли позбутися своїх дітей, скидали їх з великої, існуючої й донині, стіни храму, який був присвячений богині Астарті зі словами: «це бики, а не діти».

¹⁹Припущення про те, що частина речей з михалківських «скарбів» могла знаходитись на якомусь ідолі чи божисці, було спричинене співставленням розмірів окремих речей з Михалкова, наприклад, т.зв. діадеми, яка, навіть в збережених частинах (не кажучи вже про втрачені фрагменти), за своїми розмірами явно завелика, як на людську голову, про що вже згадувалось в літературі (Бандрівський, Крушельницька,

2012, с.54-55). Також і дві найбільші михалківські аркоподібні ажурні фібули (Там само, с.16, Рис.5, 1, 4; іл.7, 1) й пара золотих шиш декорованих золотих на руч своєю величиною перевершували звичні для таких речей розміри.

²⁰Другий склеп в Німруді вміщав поховання двох цариць: дружини Тиглатпаласара III (744-727 рр. до нар. Хр.) Яби і дружини Саргона II (721-705 рр. до нар. Хр.) Аталії. Зображення на браслеті з цього склепу майже тотожне із вже згаданим зображенням на платівці із краснознаменського кургану-1, на яких зображено одну і ту ж постать, богиню в профіль у високій «рогатій» тіарі, голова якої знаходиться між кільцем променів виступаючи за їх межі (Петренко, 2006, с.106, Рис.4, 1-2; с.107, Табл. 51, 66).

²¹Бандрівський 1989а. – № 3. – С. 109-116; Бандриwский 1989б – Ч. 2. – С. 114; Бандриwский 1990а. – С. 44-46; Бандриwский 1990б. – С. 8-9; Бандрівський 1996. – С. 20-24; Бандрівський 1999. – С. 145-162; Бандрівський 2008. – С. 150, рис. 12, 5; С. 142-144; Бандрівський, Крушельницька 2012. – С.99, Рис.30; С.105, Рис.31 та ін.

²²Ми будемо дотримуватися цього терміну лише як назви, не поширюючи її на внутрішній зміст наскельних зображень, які можуть стосуватися або не стосуватися Сонця.

²³Бандрівський, 1984

²⁴Бандрівський, 1984

²⁵Крушельницька, 1993, С.107-108, Рис.55-а

²⁶Цей «стовп» займав південну половину найглибшої ями, тобто знаходився у схожих умовах до вищезгаданого «стовпа» з Городниці. А той факт, що земля під «стовпом» із Городниці виявилась перепаленою, може свідчити лише про те, що його споруджували і випалювали безпосередньо на місці.

²⁷Крушельницька 1993, С.120-121, Рис.67, фото 35

²⁸Хвойка 2008, С.59, 131 №10

²⁹Шрамко 1987, С.127-128

³⁰Шрамко 1987, С.128

³¹Крушельницька, 1998, С.146-147, Рис.90

³²Smirnova, 1993, P.96-98, Abb.5

³³Хвойка, 2008, с.59, 131 №10

³⁴Крушельницька, 1998, С.146-147, Рис.90

³⁵Jordanis, *Getica*. 12, 67, 69-71, 73; Никулицэ, 1987, с.80

³⁶Tomaschek, *Agathirsai*, col.764 sq; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. – с.346-347

³⁷Петров, *Из этнонимии*, с.227 і наст.

³⁸Ritter, *Vorhalle*, s.287

³⁹Strab. II,5.12; 30; VII, 1; VII, 3, 1 і 17

⁴⁰Val. Flac. *Argon*, VI, 135

⁴¹Е.Ейгвальд, с.70

⁴²Александров, с.23

⁴³Петров, Из этнонимики, с.227 та наст.; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с.245

⁴⁴Дане визначення (в якості робочого формулювання) було запропоноване в березні 1996 р на міждисциплінарній нараді по археоастрономії, в якій взяли участь представники Інституту археології РАН, Інституту сходознавства РАН, Інституту країн Азії та Африки МГУ та ін. закладів. Двома роками раніше за ініціативою Інституту археології РАН відбувся Круглий стіл на тему «Археоастрономия и археология: проблемы взаимодействия». Для прикладу: за даними Європейського Товариства «Астрономія в культурі» археоастрономічні дослідження у 1994-1995 рр. проводились не менше ніж в 16 державах Європи.

⁴⁵Багато магічних процедур у Межиріччі (ще задовго до епохи Ашишурбаніпала) були якнайтісніше пов'язані з календарем і астрологією. В царських ритуалах, зафіксованих на клинописних табличках, постійно зустрічаються вказівки на місяці і дні їх проведення, а в т.зв. замовляльній літературі також є вказання на дати здійснення обряду. «При аналізі ритуалів у зв'язку з календарем виявляється, - зазначають дослідники, що найчастіше час їх проведення припадає на місяці, пов'язані з рівноденнями і сонцестояннями, а також на липень-серпень, який був у державах Межиріччя часом особливо активного вшанування померлих і екзорцизму по відношенню до демонів. Після осіннього рівнодення інтенсивність магічної діяльності знижується, і на решта осені і зиму припадає невелике число процедур... З асирійських передбачень добре відомо, що найбільш зловіщим місяцем календаря в Межиріччі був дванадцятий (лютий-березень), яким володіли семеро демонів. Цим демонам традиція приписує викрадення Місяця, важкі захворювання людей і худоби та інші руйнівні діяння. Тому актуальними були усі засоби закляття цієї жахливої сімки. Окрім місяців, в магічних текстах вказуються і дні проведення обрядів, причому діяльність мага вважається небажаною кожний сьомий день неділі і на 19-й день, який називали «днем гніву Божого»... Нарешті, є обряди ранкові й вечірні, які здійснювались після сходу Сонця або перед ним...» (Емельянов, 2001, с.36-37).

⁴⁶Судячи з клинописних асирійських табличок, вже у VIII ст. до нар. Хр. була створена серія «Мул Апін», в якій були виділені 18 сузір'їв на шляху Місяця і астрономічні сезони. З часів асирійського царя Набонасара (747-734 рр. до нар. Хр.) в Межиріччі велись систематичні спостереження затемнень, а у VII ст. до нар. Хр. вавилоняни вже вміли точно передбачати

місячні затемнення. І ці спостереження в Асирії та інших передньосхідних державах настільки швидко розвивалися, що вже через одне століття в часи правління асирійського царя Ашишурбаніпала (668-635 рр. до нар. Хр.) його особисті астрологи, такі як Рамману-Шумаушар, Набу-Мусіші і Мардук-Сакін-Шуму, готували йому доповіді новин, які обов'язково містили астрологічний аналіз. Більше того, збереглися записи асирійських астрологів до богів з питаннями щодо майже систематичних на той час нападів кіммерійців і скіфів на Асирію.

⁴⁷Від упорядника. Погоджуючись із цим твердженням, вважаємо за необхідне зробити зауваження до поставленого автором питання щодо галузі науки, що мала б комплексно вивчати знання древніх про рух світил, які були органічною складовою їхнього світогляду. Вочевидь, астрологія як «наука» передбачення подій, також не надається для вивчення – археологічних – пам'яток, які могли використовуватися для спостережень за небом, як також для реконструкції системи уявлень тих давніх часів (хоч напевне була органічною складовою цих уявлень). До такого аналізу покликана власне археоастрономія. Наведу думку відомого західного «археоастронома» Клайва Руггlesa. Він вважає, що невірно розглядати археоастрономію як студії з давньої астрономії, оскільки сучасна астрономія є точною науковою дисципліною, а от археоастрономія розглядає багаті на символіку культурні інтерпретації феноменів на небі. (Ruggles C. *Astronomy in Prehistoric Britain and Ireland*. – Yale University Press, 1999. – p.155; Ruggles C. *Ancient Astronomy*. – ABC-CLIO, 2005. – p.19.)

⁴⁸Мундіальна астрологія (від лат. *mundus* – світ) мала за мету «спрогнозувати» розвиток держав, націй та різних соціальних груп. В ній особлива роль відводилася циклам руху планет, особливо, повільних: Юпітера, Сатурна, Урана, Нептуна і Плутона.

⁴⁹Елективна астрологія (від лат. *election* – вибір) дослідно «астрологія вибору» мала за мету сприяти у визначенні найбільш оптимальних моментів часу для здійснення якоїсь справи.

⁵⁰Хорарна астрологія (від лат. *hora* – час) дослівно «астрологія часу», «часова астрологія» прогнозувала розвиток розпочатих і майбутніх справ, подавала загальні характеристики предметів і долю людей, для яких немає можливості використати «більш точні» методи «передбачувальної» астрології.

⁵¹Натальна астрологія (від лат. *natalis* – той, що відноситься до народження) мала за мету «передбачити» долю людини.

⁵²Климишин, 2002, с.66